

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет лісового господарства та екології
Кафедра лісового та садово-паркового господарства

Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

ПРИЙМАК ДМИТРО ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 639.111.14 (477.42)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ МИСЛИВСЬКИХ
РЕСУРСІВ ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКОЇ РО УТМР
(НА ПРИКЛАДІ ТЕРІОФАУНИ)**

205 Лісове господарство

Подається на здобуття освітнього ступеня магістр

кваліфікаційна робота містить результати власних наукових досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело

_____ Д.В. Приймак

Керівник роботи
Кратюк Олександр Леонідович
доктор біологічних наук, професор

Житомир – 2025

Висновок кафедри лісового та садово-паркового господарства за результатами попереднього захисту

Протокол засідання кафедри лісового та садово-паркового господарства
№ ____ від «____» 202 р.

Завідувач кафедри лісового та садово-паркового господарства

к.с.-г.н., доцент

Сірук Юрій Вікторович

«____»

202 р.

Результати захисту кваліфікаційної роботи

Здобувач вищої освіти Приймак Дмитро Віталійович захистив кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою

за шкалою ECTS

за національною шкалою

Секретар ЕК

Дубницька Ірина Юріївна

АНОТАЦІЯ

Приймак Д.В. Стан та перспективи використання мисливських ресурсів території Житомирської РО УТМР (на прикладі теріофауни). – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 205 – Лісове господарство. – Поліський національний університет, Житомир, 2025.

У магістерській роботі проведено інвентаризацію та систематизацію видової структури мисливської теріофауни на території Житомирської РО УТМР, яка представлена 21 видом. Серед представників домінують аборигенні види, втім представлені і адвентивні: 3 інтродуковані види та 1 інвазійний вид. Проведено обліки теріофауни та визначено особливості динаміки чисельності та просторово-типологічного поширення видів мисливської теріофауни в умовах господарства. Розроблено заходи з оптимізації структури та використання ресурсного потенціалу мисливських звірів. Запропоновано рекомендації, щодо стратегії і тактики мисливськогосподарської діяльності в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: мисливські тварини, мисливські угіддя, чисельність, біотехнічні заходи, Житомирської РО УТМР.

ANNOTATION

Pryimak D.V. State and prospects of hunting resources use on the territory of of Zhytomyr RO UHHF (on the example of theriofauna) – Qualifying work on the rights of the manuscript.

Qualification work for the master's degree in specialty 205 – Forestry. – Polissia National University, Zhytomyr, 2025.

In the master's thesis, an inventory and systematization of the species structure of the hunting theriofauna in the Zhytomyr Regional Organization of the UHHF was conducted, which is represented by 21 species. Among the representatives, native species dominate, but there are also adventive species: 3 introduced species and 1 invasive species. The theriofauna was counted and the peculiarities of the dynamics of the number and spatial and typological distribution of hunting theriofauna species in the farm were determined. Measures to optimize the structure and use of the resource potential of game animals have been developed. Recommendations on the strategy and tactics of hunting management activities in the context of modern challenges are proposed.

Key words: hunting resources, hunting grounds, hunting fauna, biotechnical measures, Zhytomyr RO UHHF.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ МИСЛИВСЬКОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ	8
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІЇ ТА МИСЛИВСЬКИХ УГІДЬ ЖИТОМИРСЬКОЇ РО УТМР	15
РОЗДІЛ 3. МИСЛИВСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕРІОФАУНИ ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКОЇ РО УТМР	19
3.1. Видовий склад мисливської теріофауни	19
3.2. Обсяги та характер експлуатації основних ресурсів теріофауни	22
3.2.1. Ратичні.	22
3.2.2. Основні хутрові.	26
3.2.3. Інші хутрові.	28
3.3. Показники продуктивності мисливських угідь	29
ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ	32
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	34

ВСТУП

Актуальність теми. Мисливська фауна була важливим елементом для виживання та культурного зростання людини упродовж усієї історії. Згодом полювання стало інструментом управління популяціями диких тварин, запобігання перенаселенню та забезпечення екологічної рівноваги. Воно допомагає контролювати види, які в іншому випадку могли б зашкодити сільськогосподарській діяльності або порушити цілісність екосистеми. Крім того, полювання сприяє розумінню природних екосистем, заохочуючи людей взаємодіяти з навколишнім середовищем і поважати його. У культурному плані полювання має глибоке значення, впливаючи на ритуали, мистецтво і традиції багатьох суспільств. Воно відіграє символічну роль у вираженні людського панування над природою або у зміцненні почуття єдності з природним середовищем. У сучасних умовах управління мисливською фауною підтримує зусилля з охорони природи, фінансуючи захист дикої природи та збереження природних оселищ. Зрештою, мисливська фауна сформувала людське виживання, інновації, культурні традиції та екологічне управління.

Мета і завдання дослідження. Метою кваліфікаційної роботи було визначення стану мисливських ресурсів теріофауни на території Житомирської РО УТМР для обґрунтування сучасних підходів до експлуатації елементарних популяцій тварин.

Для досягнення мети нами передбачено виконання таких завдань:

1. Провести систематизацію видової структури мисливської теріофауни на території Житомирської РО УТМР.
2. Провести обліки теріофауни на території Житомирської РО УТМР.
3. Визначити особливості видового складу та динаміки чисельності основних видів мисливської теріофауни в умовах господарства.
4. Розробити заходи з оптимізації структури та використання ресурсного потенціалу мисливських звірів території Житомирської РО УТМР.

5. Запропонувати рекомендації та пропозиції стратегії і тактики лісо- та природоохоронної діяльності у лісових біогеоценозах з високим охоронним статусом.

Об'єкт дослідження – мисливські ресурси теріофауни.

Предмет дослідження – стан мисливських ресурсів теріофауни території Житомирської РО УТМР.

Методи дослідження, які використані у роботі: мисливсько-господарські (для визначення ресурсного потенціалу мисливської теріофауни), польові зоологічні (для визначення просторово-типологічної структури мисливської теріофауни), екологічні (для систематизації статусу та видового складу елементарних популяцій теріофауни), математико-статистичні (для обробки отриманих результатів).

Публікації.

Воробей В.П., **Приймак Д.В.** Проблеми визначення ефективності біотехнічних заходів у мисливських господарствах. *Лісові екосистеми: сучасні проблеми і перспективи досліджень – 2024* : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Житомир, 31 травня 2024 р.). Житомир : Поліський національний університет, 2024. С. 20.

Патюк І.С., **Приймак Д.В.** Ресурси мисливського господарства. *Стан і майбутнє лісового господарства, перероблення деревини та землевпорядкування* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених (7-8 жовтня 2024, м. Харків, Україна). Харків, 2024. С. 81.

Приймак Д.В. Продуктивність мисливських угідь території Житомирської РО УТМР. *Наукові читання 2024* : матеріали науково-практичної конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів НІП Екології та лісу (м. Житомир, 14 червня 2024 р.). Житомир : Поліський університет, 2024. С. 49-50.

Практичне значення. З'ясовано перспективи ведення мисливського господарства на основні види мисливської теріофауни в угіддях Житомирської РО УТМР.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота викладена на тридцяти дев'яти сторінках друкованого тексту і складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Кваліфікаційна робота ілюстрована 4 таблицями, 12 рисунками та 2 фото, а бібліографія налічує п'ятдесят три найменування використаних літературних джерел.

РОЗДІЛ 1.

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МИСЛИВСЬКОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

Мисливські ресурси мали вирішальне значення протягом всієї історії людства з кількох причин. По-перше, полювання забезпечувало наших предків основним джерелом їжі, необхідним для виживання. Воно дозволяло раннім людським суспільствам забезпечувати себе м'ясом, багатим на білок, та іншими поживними елементами, які не були легкодоступними лише в рослинній їжі. Крім того, полювання сприяло соціальній згуртованості та культурному розвитку, оскільки вимагало співпраці між групами, розвивало навички вистежування та вдосконалювало спільні стратегії виживання [2].

Окрім виживання, полювання відігравало ключову роль у технологічному прогресі. Воно стимулювало інновації у виготовленні знарядь праці, такі як розробка списів, луків, а згодом і вогнепальної зброї, які були критично важливими для успішного полювання. Ці досягнення також вплинули на різні технологічні прогреси у таких галузях, як металургія та ремісництво, необхідних для створення довговічних та ефективних мисливських знарядь. Крім того, полювання історично слугувало засобом регулювання популяцій тварин, запобігаючи надмірному випасу худоби та дисбалансу в екосистемах, тим самим сприяючи екологічній стійкості [24, 36].

Наукова мисливствознавча спадщина України досить багатогранна [16]. У культурному плані полювання часто перепліталось з духовними віруваннями та ритуалами, відображаючи глибокі зв'язки між людьми та їхнім природним середовищем. Воно формувало культурну ідентичність і традиції в різних суспільствах, впливаючи на мистецтво, фольклор та оповідання. Крім того, не можна нехтувати економічним значенням полювання, оскільки воно забезпечувало людей цінними ресурсами, такими як хутро, шкури та кістки для виготовлення одягу, інструментів та матеріалів для житла [20, 12-14, 17, 35, 37, 48].

У наш час, коли полювання як засіб до існування зменшилося в багатьох регіонах через розвиток сільського господарства та промисловості, рекреаційне та природоохоронне полювання продовжує існувати, сприяючи управлінню дикою природою та вносячи свій внесок у збереження біорізноманіття [10]. Загалом, мисливські ресурси відіграли багатогранну роль у формуванні людського суспільства - від стратегій виживання до культурних практик, технологічного прогресу та екологічного менеджменту [20].

Наразі мисливське господарство в Україні стикається з кількома проблемами. По-перше, існує значна проблема незаконного полювання, яке загрожує багатьом зникаючим видам, незважаючи на існуючі правила. Відсутність суворого правозастосування та покарань загострює цю проблему, що призводить до скорочення популяцій диких тварин та підриває їх екологічну та біологічну цілісність [43, 44].

Крім того, деформація середовищ існування через урбанізацію та розширення та хімізацію сільського господарства зменшує площі придатних оселищ для диких тварин, що ще більше синергізує з незаконним полюванням та веде до втрати об'єктів, що мають значення для виживання виду, або його умвельт (Umwelt) [52]. Зміна клімату також відіграє певну роль, змінюючи схеми міграції та впливаючи на життєздатність мисливських видів.

Соціально-економічні та політичні чинники, сприяють відтоку населення з депресивних сільських територій, сприяючи розвитку мисливського господарства, що натомість веде до втрати традиційних методів управління мисливськими ресурсами. Нормативно-правова база, що регулює мисливське господарство, неоднозначно трактується, що призводить до плутанини та неефективності в управлінні. У деяких випадках політична нестабільність підриває природоохоронні зусилля та заходи правозастосування, ускладнюючи ефективну організацію ведення мисливського господарства [28, 29, 41].

Корупція в регуляторних органах може підірвати зусилля, спрямовані на захист вразливих видів тварин і підтримання сталого мисливського господарства [42]. Нарешті, брак вичерпних даних про популяції диких тварин

та їхні тенденції перешкоджає прийняттю обґрунтованих рішень щодо природоохоронної та мисливської політики. Вирішення цих багатогранних проблем потребує узгоджених зусиль з боку державних органів, природоохоронних організацій та місцевих громад для забезпечення довгострокової сталості мисливського господарства в Україні [3, 11, 25, 49].

Для вирішення цих проблем Україні потрібен комплексний підхід, який би включав суворіше дотримання мисливського законодавства та кращий моніторинг популяцій диких тварин. Це може включати інвестиції в сучасні технології, такі як дрони та GPS-трекінг, для боротьби з браконьерством та покращення нагляду у віддалених районах [23]. Крім того, посилення покарань за незаконне полювання та підвищення підзвітності регуляторних органів може стримувати корупційні дії та посилити зусилля з охорони навколишньої природи [34, 43].

Відновлення оселищ та ініціативи з лісовідновлення нададуть критично важливу підтримку популяціям диких тварин, створюючи оптимальні екосистемні зв'язки для мисливських видів та біорізноманіття в цілому. Міжнародне партнерство та фінансування від світових природоохоронних організацій також можуть допомогти Україні у впровадженні більш ефективних стратегій управління мисливськими ресурсами [21, 45].

Розвиток екологічного туризму та альтернативних джерел доходу для сільських громад може стати тригером та допомогти зменшити економічну залежність від несталого мисливського господарства, пропонуючи безпрограшний варіант як для забезпечення життєдіяльності людей, так і для збереження дикої природи [50].

Загалом мисливський сезон 2024-2025 років був складний, проте низка подій мала і позитивне значення. Через заборону полювання зросла чисельність не тільки мисливської фауни, а і хижаків (лиса, вовка, шакала тощо). По всій території України стали фіксувати зграї вовків, які нападають на домашню худобу завдаючи шкоди місцевим громадам. Уже стало звичною картиною повідомлення про блукаючих лисів не тільки по селах, а і у великих

тощо – загалом десять областей). Звичайно, що на окупованих територіях та частині Херсонської та Запорізької областей полювання не проводилося.

Ще одним викликом для мисливської галузі стало поширення сказу та АЧС. З початком війни ця проблема лише загострилася через низку причин: проведення бойових дій на території держави, заборона полювання, послаблення моніторингу за поширенням захворювань тощо.

Ступінь серйозності проблеми ми можемо проілюструвати географією кількості випадків захворювання на сказ у довоєнний 2018 рік (рис. 1.2.) [22].

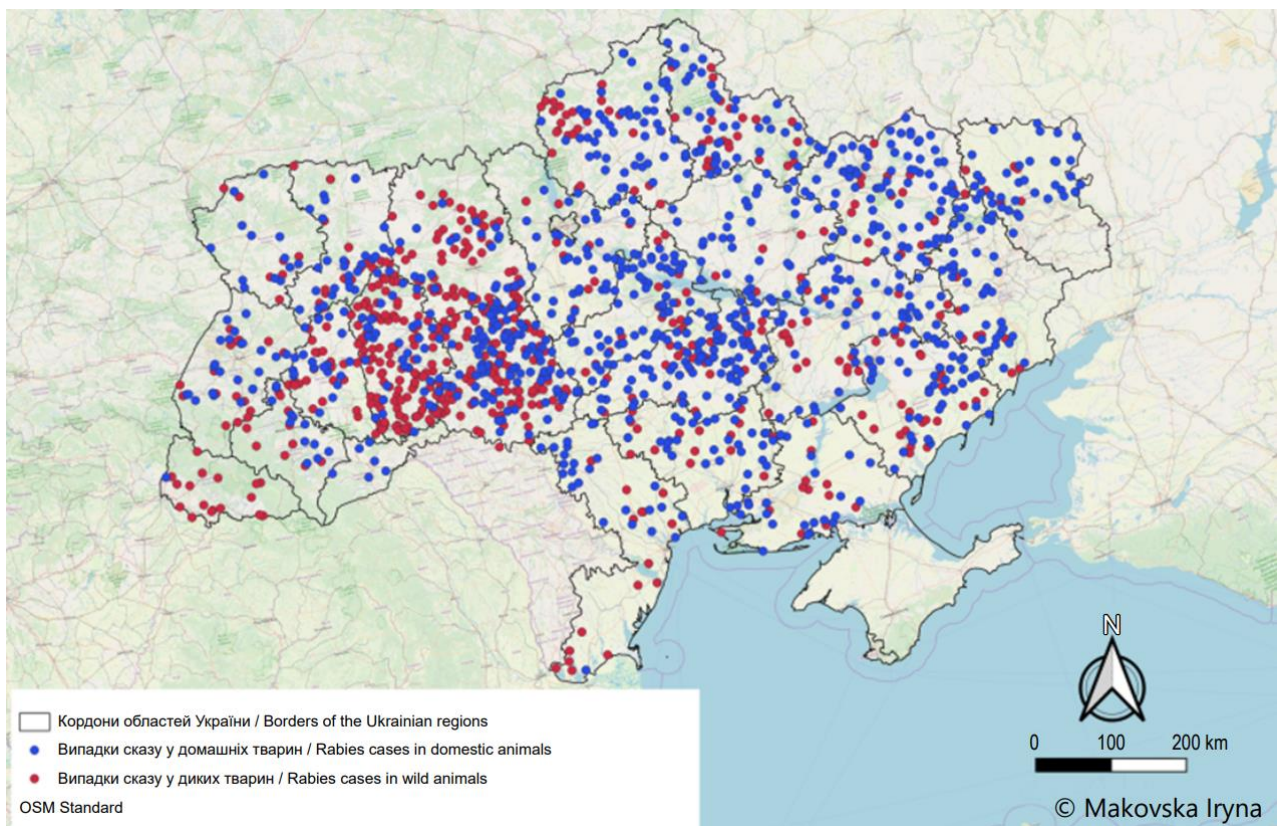

Рис. 1.2. Поширення захворювання на сказ серед домашніх та диких тварин в Україні упродовж 2018 р. [22].

Оприлюднену інформацію можна сміливо збільшити у декілька разів станом на теперішній час та і то за умови, що частина випадків, особливо на проблемних територіях залишається поза увагою.

Інша проблема – поширення АЧС. За минулий рік офіційно зареєстровано 67 випадків захворювання, з яких лише два на території

Житомирської області (угіддя ГО «Коростенське ТМР» 20.08.2024 та с. Швайківка, 12.06.2024 карантин до 22.07.2024) (рис. 1.3.).

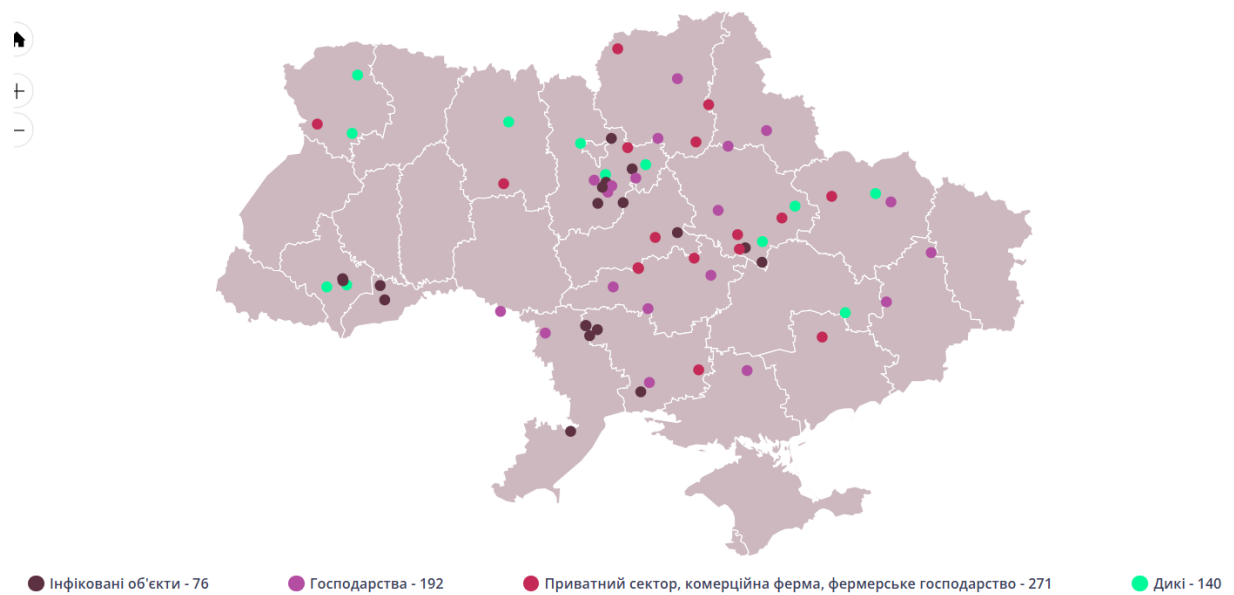

Рис. 1.3. Випадки АЧС на території України у 2024 році

(за матеріалами <https://pigua.info/uk/site/disease>)

В Україні циркулює вірус АЧС генотипу II. Захворювання характеризується високою смертністю серед тварин та приносить шалені збитки тваринництву та мисливському господарству [46]. Реальна кількість випадків АЧС та чисельність загиблого поголів'я кабана дикого у мисливських угіддях невідома. Щоб зменшити поширення АЧС, необхідно впроваджувати суворі заходи біобезпеки, вдосконалювати системи нагляду та звітності, а також сприяти проведенню кампаній з інформування громадськості, спрямованих на зацікавлені сторони. Крім того, регіональна співпраця та обмін інформацією мають вирішальне значення для розробки ефективних стратегій контролю і, зрештою, ліквідації АЧС в Україні та запобігання її поширенню в інші регіони [1, 27].

Вирішення кризи епізоотій в Україні потребує багатокомпонентного підходу з елементами впровадження суворих систем моніторингу для швидкого виявлення та реагування на випадки захворювань; контроль

популяцій мисливської фауни та мінімізація їх взаємодії з домашніми тваринами для зменшення поширення захворювань; участь у транскордонному співробітництві з метою обміну даними, стратегіями та ресурсами для боротьби з поширенням епізоотій [18, 46, 52, 53].

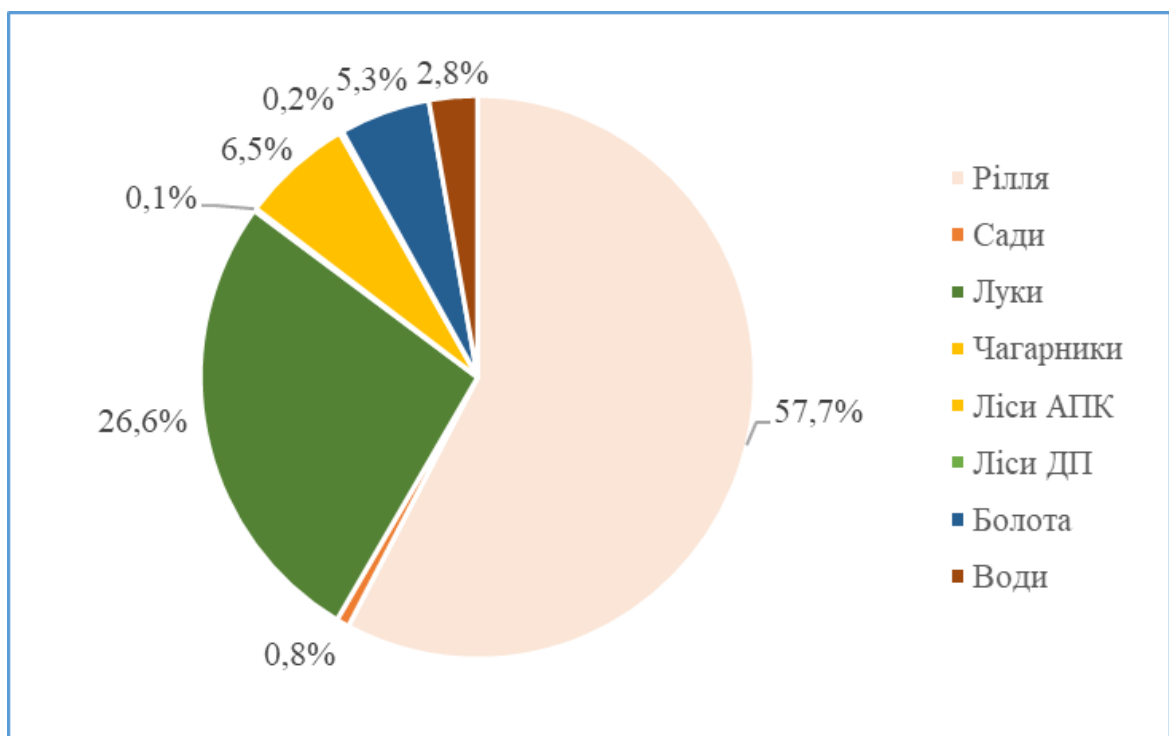
Загалом основна мета полягає у формулюванні політики, яка не лише сприяє збереженню та сталому використанню ресурсів дикої природи, але й сприяє залученню приватних зацікавлених сторін та місцевих громад до управління ними. Посилення співпраці між державними установами, неурядовими організаціями та користувачами мисливських угідь має вирішальне значення для забезпечення прозорості, науково обґрунтованості та адаптивності методів управління до мінливих умов довкілля та суспільних потреб. Завдяки цим зусиллям Україна прагне розвинути свою систему управління мисливським господарством до моделі, яка гармонійно поєднує цілісність екосистем з соціально-економічними вигодами, створюючи таким чином основу для довгострокової стабільності та сталості мисливського господарства [25, 29].

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІЇ ТА МИСЛИВСЬКИХ УГІДЬ ЖИТОМИРСЬКОЇ РО УТМР

Житомирська РО УТМР фактично відновлена у 1946 році своєю діяльністю після свого розпуску відповідно до наказу №3 по Облуправлінню по справам мисливського господарства при виконкомі Житомирської обласної Ради депутатів трудящих [19].

Зараз територія Житомирської РО УТМР знаходиться у центральній частині Житомирської області (Житомирський район). Структура земель господарства включала угіддя 23 сільських рад (найбільша площа була у Коднянської сільської ради – 4860,46 га.) [32].

**Рис. 2.1. Біотопічний склад мисливських угідь
Житомирської РО УТМР, %**

За МГ Житомирської РО УТМР (рішення Житомирської облради (XXVI сесія п'ятого скликання) від 08.09.2010 року №1205) у користування закріплено МУ площею 58,8096 тис. га (4,0059 тис. га – лісові угіддя, 4,76465 тис. га –

водно-болотні угіддя, 50,03905 тис га польові угіддя) [5, 32]. Мисливські угіддя (МУ) відкритого типу становлять більше 3/4 площі господарства (рілля – 57,7 % (33,94915 тис. га); луки – 26,6 % (15,6479 тис. га). Лісові угіддя здебільшого у комунальній власності АПК (3,8099 тис. га), що менше 8,0% (рис. 2.1.). Відповідно до мисливсько-господарської типології у межах території господарства виділено усі десять типів мисливських угідь (рис. 2.2.).

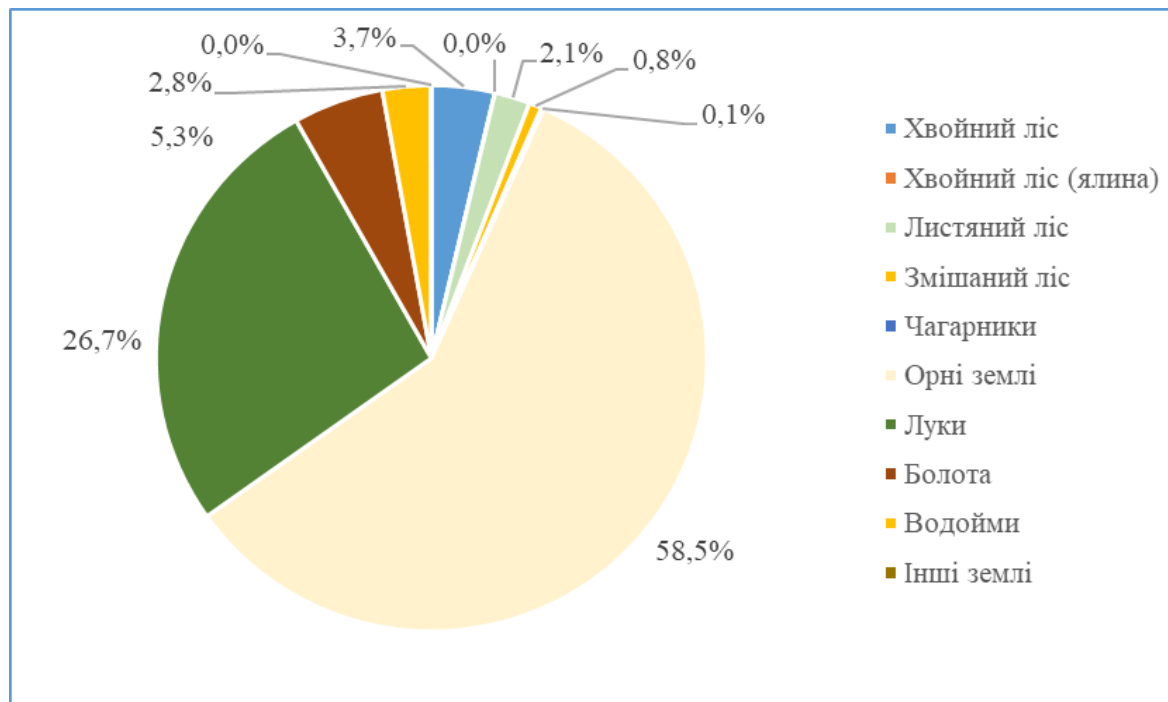
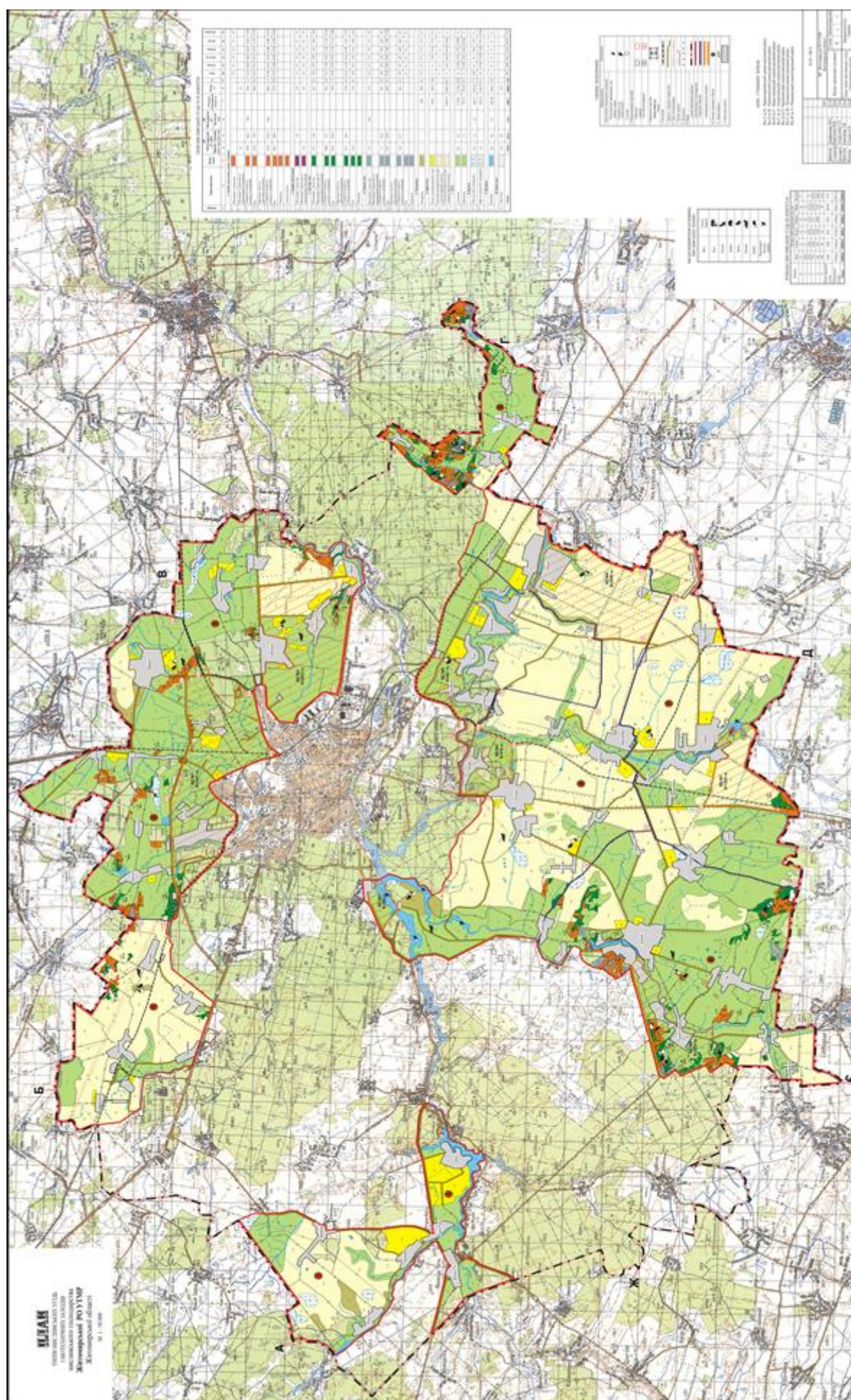

Рис. 2.2. Типи мисливських угідь Житомирської РО УТМР

МУ Житомирської РО УТМР це території з домінуванням типу мисливських угідь «Орні землі» (34,39115 тис. га або 58,5%) та «Луки» (3,12205 тис. га або 26,7%). Інші типи мають незначну частку, проте створюють певний рівень мозаїчності угідь.

Просторове розташування мисливських угідь поблизу обласного центру (м. Житомир) має унікальний вплив на їхню структуру та функціонування, великою мірою через постійну локаційну присутність значної кількості місцевих мешканців та рекреантів (рис. 2.3.).

Природно-кліматичні умови МУ Житомирської РО УТМР, включаючи її специфічні лісівничі та природно-географічні характеристики [7-9], мають вирішальне значення у формуванні придатних оселищ існування для елементарних популяцій мисливської фауни [32].

Антропогенна діяльність створює додатковий тиск на оселища диких тварин, впливаючи на поведінку тварин, раціони живлення, схеми пересування та загальний екологічний баланс місцевості, що стимулює до формування ретельно розробленого плану управління, який збалансує рекреаційне використання з пріоритетами мисливського господарства. Це може включати стратегії зонування для відокремлення рекреаційних зон з високим трафіком рекреантів від критично важливих середовищ існування диких тварин та територій проведення полювання, впровадження освітніх програм для підвищення обізнаності серед місцевих громад та відвідувачів, а також використання технологій, таких як фотопастки, для моніторингу та пом'якшення взаємодії людини і дикої природи. Інтегруючи ці заходи, мисливські угіддя можна управляти таким чином, щоб підтримувати як екологічну цілісність, так і стале використання людиною мисливських ресурсів.

Природні умови МУ Житомирської РО УТМР дозволяють функціонувати основним видам мисливської теріофауни регіону.

РОЗДІЛ 3

МИСЛИВСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕРІОФАУНИ ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКОЇ РО УТМР

3.1. Видовий склад мисливської теріофауни

Основним ресурсом мисливського господарства є сукупність диких тварин [30]. Мисливську теріофауну за значенням для організації та ведення мисливського господарства умовно можна розділити на дві групи: основну та вторинну. Зазвичай до основних видів відносять ратичних тварин. На території нашого господарства це козуля європейська (*Capreolus capreolus* Linnaeus, 1758), лось (*Alces alces* Linnaeus, 1758), кабан [свиня дика] (*Sus scrofa* Linnaeus, 1758). За значенням в сучасних умовах функціонування мисливської галузі ми умовно до цієї групи віднесли також заєця сірого (*Lepus europaeus* Pallas, 1778) та лиса [лисиця] звичайного (*Vulpes vulpes* Linnaeus, 1758), які стають ключовими об'єктами полювання в реаліях сьогодення та зважаючи на їх чисельність (табл. 3.1.).

Таблиця 3.1

Чисельність та охоронні статуси основних видів мисливської теріофауни Житомирської РО УТМР

№ з\п	Вид	Зміна чисельності, ос		Статус			
		2013	2023	РРЖ*	ІНІ**	ЧКУ***	БК****
Ряд Зайцеподібні							
1	Заєць сірий	2078	1665		abr		+
Ряд Хижі							
2	Лис звичайний	135	26		abr		—
Ряд Парнопалі							
3	Лось	9	14		abr	+	+
4	Козуля європейська	76	170		abr		+
5	Кабан	30	80		abr		+

Примітка. * – регіонально рідкісні (Житомирська область); ** – статус: *abr* – аборигенний; *inv* – інвазійний; *intr* – інтродукований; *** – Червона книга України (2009); **** – Бернська конвенція (1978).

Таблиця 3.2

**Чисельність та охоронні статуси вторинних видів мисливської теріофауни
Житомирської РО УТМР**

№ з\п	Вид	Зміна чисельності, ос		Статус			
		2013	2023	РРЖ*	INF**	ЧКУ***	БК****
Ряд Мишоподібні							
1	Ондатра звичайна	84 (2014)	76 (2020)		intr		—
2	Бобер річковий	57	54		abr		+
3	Вивірка звичайна	12	38		abr		+
Ряд Хижі							
4	Норка європейська	од	од		abr	+	b2
5	Норка американська	8 (2016)	46		intr		—
6	Ласка	од	од	+	abr		+
7	Горностай	од	од		abr	+	+
8	Куниця лісова	31	18		abr		+
9	Куниця кам'яна	37	8		abr		+
10	Рись	од	од		abr	+	+
11	Вовк	од	од		abr		b2
12	Шакал	од	од		inv		—
13	Єнотоподібна собака	16	17		intr		—
14	Борсук	18	30	+	abr	до 2009	+
15	Видра річкова	17	9		abr	+	b2
Ряд Мідицеподібні							
16	Кріт європейський	чис	чис		abr		—

Примітка. * – регіонально рідкісні (Житомирська область); ** – статус: *abr* – аборигенний; *inv* – інвазійний; *intr* – інтродукований; *** – Червона книга України (2009); **** – Бернська конвенція (1978).

До вторинних мисливських ресурсів відносять усіх хутрових звірів України [4], у нашому випадку за винятком зайця сірого та лиса. В МУ Житомирської РО УТМР нами виявлено 16 видів хутрових звірів, які ми віднесли до вторинних ресурсів мисливського господарства. Це представники трьох систематичних рядів: Ряд Мідицеподібні (1 вид), Ряд Мишоподібні (3

види) та Ряд Хижі (12 видів) (табл. 3.2.). Серед цієї групи також ми можемо умовно виділити ще три підгрупи видів: перспективні, звичайні та рідкісні. Перспективними видами, які складають певний інтерес для окремої категорії мисливців на яких може вестися мисливське господарство та проводитися полювання є бобер європейський (*Castor fiber* Linnaeus, 1758), вовк (*Canis lupus* Linnaeus, 1758), борсук лісовий (*Meles meles* Linnaeus, 1758), ондатра (*Ondatra zibethicus* Linnaeus, 1766), куниця лісова (*Martes martes* Linnaeus, 1758), єнотовидний собака (*Nyctereutes procyonoides* Gray, 1834), норка американська (*Mustela vison* Schreber, 1777). Звичайним видом, який втратив своє мисливське значення є білка звичайна [вивірка лісова] (*Sciurus vulgaris* Linnaeus, 1758). Не слід також забувати і про забутий хутровий мисливський вид такий як кріт європейський (*Talpa europaea* Linnaeus, 1758). У межах України його почали добувати з 1927 року. Полісся було одним з центрів заготівлі шкурок крота, поряд з Карпатським регіоном та Правобережним Лісостепом. У 1955 році в Україні за рік заготовлено було 2228,4 тис. шкурок. Серед лідерів за областями рахувалася і Житомирська область. На початку 60-х років кріт європейський за кількістю добутого хутра займав перше місце серед промислових видів [39, 40].

На території господарства також ми виділяємо низку тварин, які або є рідкісними, або мають природоохоронні статуси високого рівня (занесені до Червоної книги України, додатків Бернської конвенції, регіонально рідкісні): ласка [ласиця] (*Mustela nivalis* Linnaeus, 1766), видра річкова (*Lutra lutra* Linnaeus, 1758), горностаї (*Mustela erminea* Linnaeus, 1758), куниця [куна] кам'яна (*Martes foina* Erxleben, 1777), шакал азійський (*Canis aureus* Linnaeus, 1758), рись євразійська (*Lynx lynx* Linnaeus, 1758), європейська норка (*Mustela lutreola* Linnaeus, 1758) [33, 38, 47].

Загалом, здебільшого, це аборигенна фауна (17 видів з 21). Проте зустрічаються в угіддях Житомирської РО УТМР і адвентивні види: три інтродуковані види (ондатра, американська норка та єнотоподібна собака) та один інвазійний вид (шакал) [15]

3.2. Обсяги та характер експлуатації основних ресурсів теріофауни

Інтенсивність та ступінь використання мисливських ресурсів можна визначити за чисельністю мисливських видів теріофауни та обсягами їх вилучення під час полювання та мисливсько-господарської діяльності.

3.2.1. Ратичні. Ратичні на території Житомирської РО УТМР представлені трьома видами (лось, козуля європейська і дикий кабан). Загальна чисельність ратичних за останні 11 років зросла більш ніж удвічі з 115 особин у 2013 році до 264 особин у 2023 році. Частка окремих видів ратичних у загальній чисельності тварин різна. Основну роль відіграють кабан і козуля (фото 3.1-3.2). Чисельність лося за згаданий період коливається від 9 до 15 особин. Щодо здобування виду, то в окремі роки, до внесення виду у Червону книгу, полювання на цей вид проводили. Наразі фіксуються непоодинокі випадки загибелі лосів на транспортних шляхах, а це значно більше, ніж колись під час полювання.

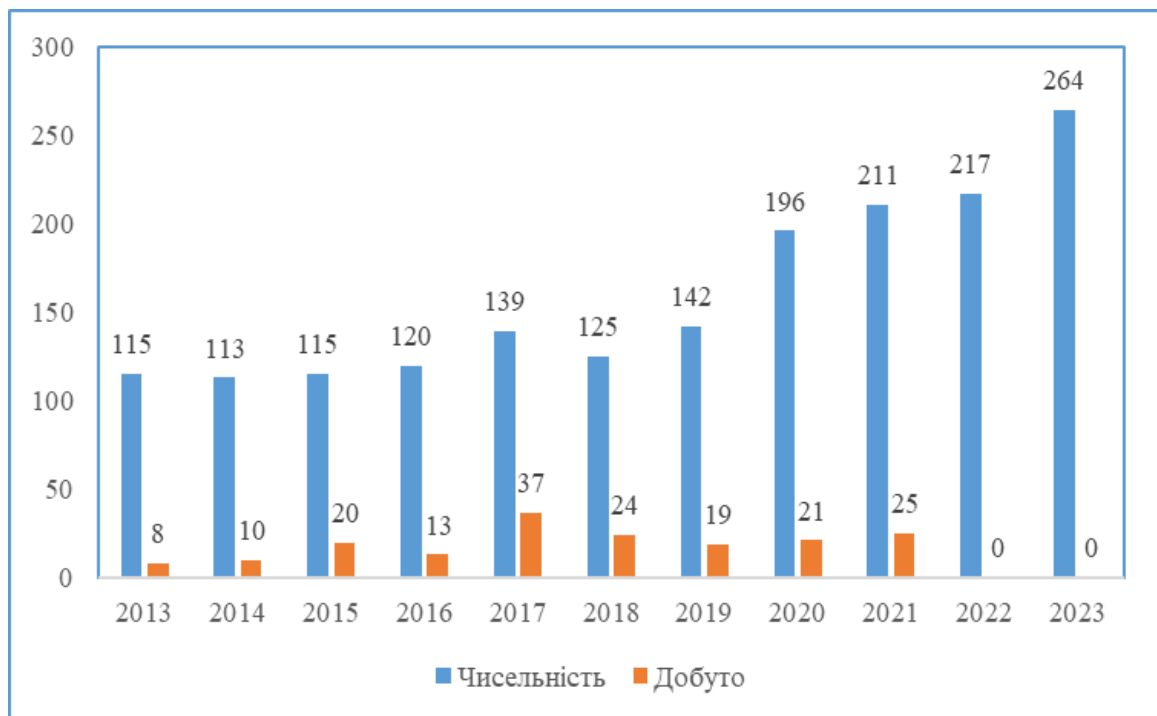

Рис. 3.1. Динаміка чисельності та обсяги добування ратичних в угіддях Житомирської РО УТМР, особин

Фото 3.1. Козуля європейська на підгодівельному майданчику

Фото 3.2. Кабан дикий на підгодівельному майданчику

Таким чином експлуатація ратичних відбувається через добування кабана дикого та козулі європейської. Чисельність останньої за останні роки зросла як мінімум у тричі. У 2013 році її популяції чисельність становила 76 особин, а у 2023 році – 170 особин (рис. 3.2.). Станом на початок 2025 року ми

можемо прогнозувати чисельність виду в мисливських угіддях на рівні щонайменше 300 особин. При цьому під час реєстрації особин ми звернули увагу на аномальне збільшення частки самців у елементарній популяції. Можливо це наслідок відсутності здобування виду в останні три сезони. Така ситуація може вплинути у майбутньому на стан популяції. Якщо заборона на полювання буде продовжена, необхідно проводити постійний моніторинг стану популяції та наполягати на дозволі для селекційного вилучення окремої частини особин для недопущення погіршення статеві-вікової структури популяції виду. Надмірна кількість самців може призвести до загибелі тварин у період гону, що також позначиться на популяції. Загалом до початку війни відсоток добування становив 6,5% (2013-2014 рр.) до 21,1% (2018 рік), а це від 5 до 20 особин за сезон полювання.

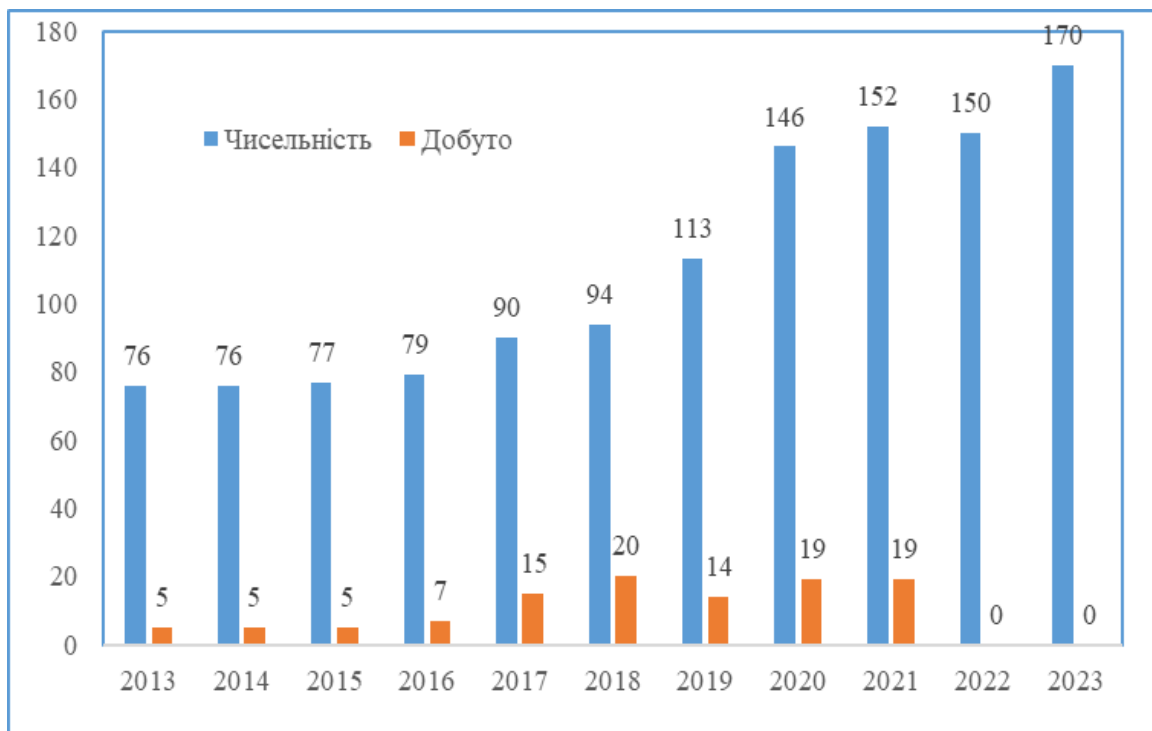

Рис. 3.2. Динаміка чисельності та обсяги добування козулі європейської в угіддях Житомирської РО УТМР, особин

Чисельність кабана дикого у господарстві вкрай нестабільна. Кількість тварин у популяції то різко зростає, то не менш швидко зменшується. Так у 2019 році обліковано на всю територію господарства 20 особин, а у 2023 році

– вже 80 особин і це не враховуючи сезонних коливань чисельності (рис. 3.3.). За відсутності полювання чисельність виду постійно зростає. Наразі лімітуючим чинником росту чисельності виступає хіба що захворювання на АЧС. Орієнтовно зараз чисельність елементарної популяції кабана становить у мисливських угіддях Житомирської РО УТМР не менше 100 особин. Проте у разі виникнення вогнища АЧС така кількість тварин може різко знизитися. Це пов'язано з постійними випадками захворювання на АЧС. Останнім часом після проведення досліджень почали фіксувати у популяції і випадки захворювання на іншу хворобу – бруцельоз, яка є небезпечною і для людини. Добування тварин становило від 2 особин (2020 рік) до 22 особин (2017 рік). Полювання на кабана дикого проводили взимку 2024-2025 рр. Поки що їх результати щодо обсягів добування невідомі.

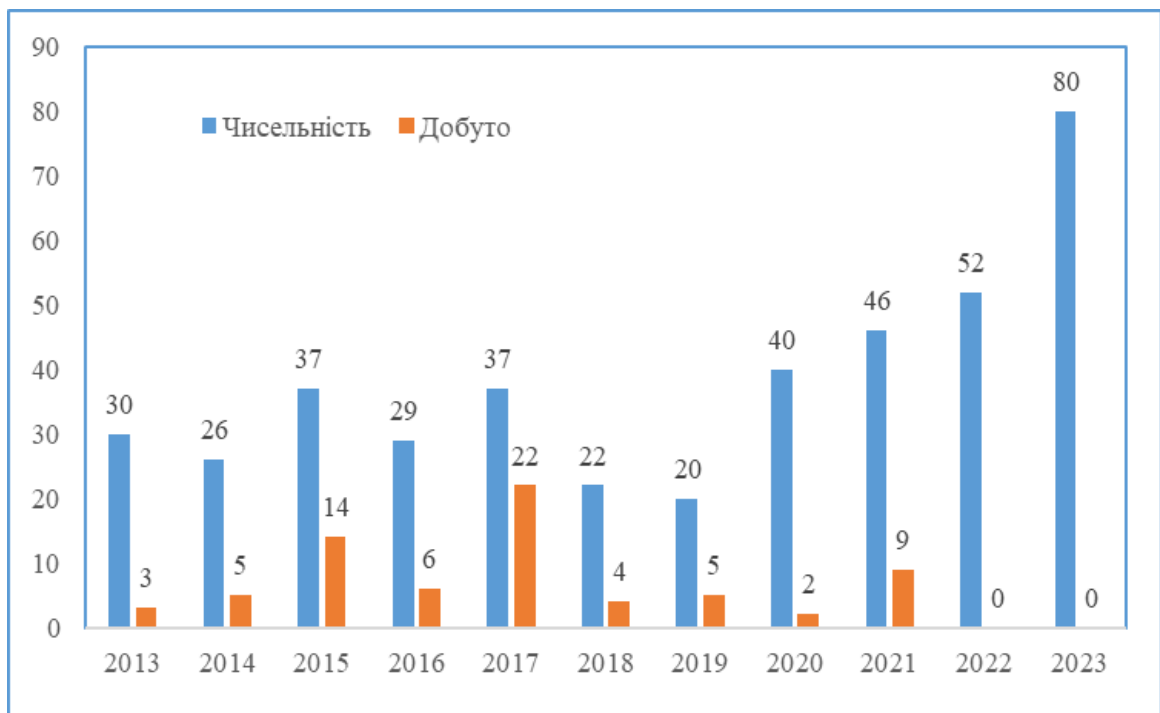

Рис. 3.3. Динаміка чисельності та обсяги добування кабана дикого в угіддях Житомирської РО УТМР, особин

В мисливських угіддях також спорадично можна спостерігати оленя [лісового] європейського (*Cervus elaphus* Linnaeus, 1758), облік чисельності якого у господарстві та полювання на нього не проводиться.

3.2.2. Основні хутрові. Основними хутровими звірами на території Житомирської РО УТМР є заєць сірий та лис. Зважаючи на значні площі польових угідь відповідна і чисельність цих двох видів. Загальна чисельність хутрових в принципі залишається по великому рахунку стабільною, хоча і з невеликим трендом до скорочення популяції. У 2013 році облікували хутрових у розмірі 2401 особини, а вже у 2023 році - 1911 особин, хоча у попередні роки (2021-2022 рр.) їх чисельність була 1758 особин (рис. 3.4.). Обсяги добування коливаються у значно більшій мірі – від 137 особин у 2022 році до 785 особин у 2018 році. У господарстві добування ведеться виключно зайця сірого та лисиці, а в останні роки – відбувається регуляція чисельності тільки лисиці, через загрозливе становище із поширенням захворювання на сказ. Проведена у Житомирській РО УТМР пероральна імунізація поки-що не призвела до кардинальної зміни ситуації. Тож регулювання чисельності лиса залишається поки-що найдієвішим засобом боротьби із поширення сказу.

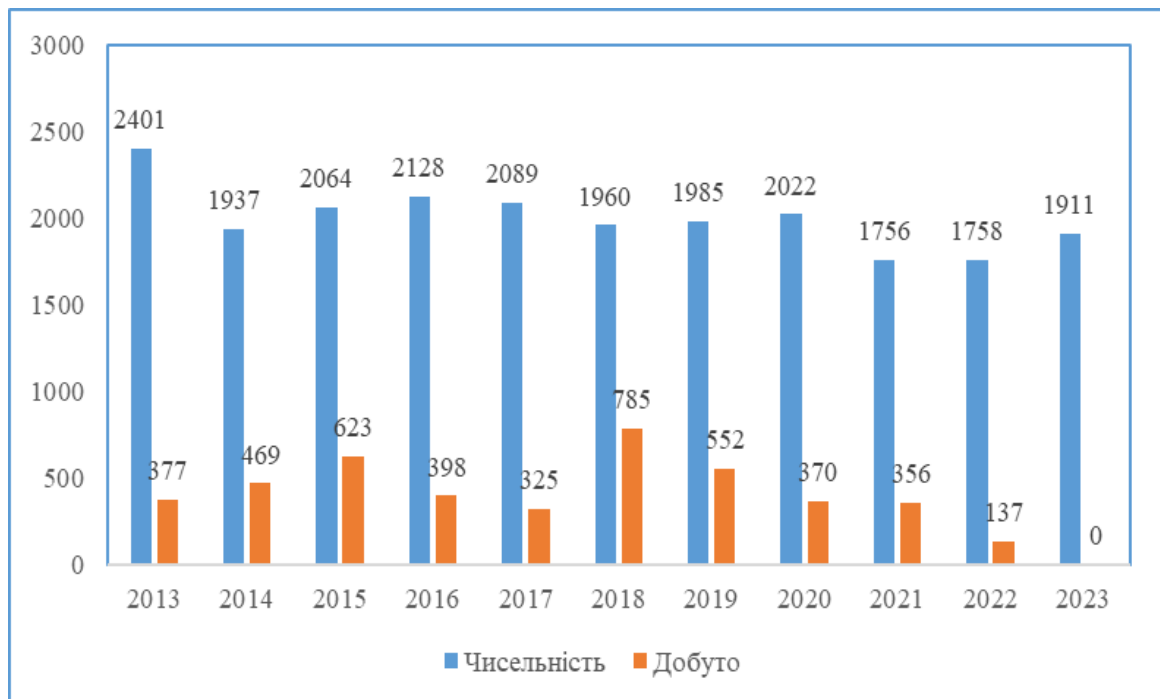

Рис. 3.4. Динаміка чисельності та обсяги добування хутрових звірів в угіддях Житомирської РО УТМР, особин

Лева частка чисельності хутрових звірів – це популяція зайця сірого. У 2013 році з 2401 особини хутрових – було 2078 особин зайця сірого, або 86,5%

популяції, у 2023 році з 1911 особин – 1665 особин зайця (87,1% популяції). Як що не брати до уваги 2013 рік, то упродовж 2014-2023 років чисельність зайця сірого була стабільною і коливалася на рівні 1444 особин (2018 рік) – 1665 особин (2023 рік). Об'єм добування, за винятком останніх двох мисливських сезонів також був на рівні від 155 особин (2020 рік) до 315 особин (2016 рік). У відсотковому відношенні це від 10,0% до 20,0% протаксованої популяції (рис. 3.5.).

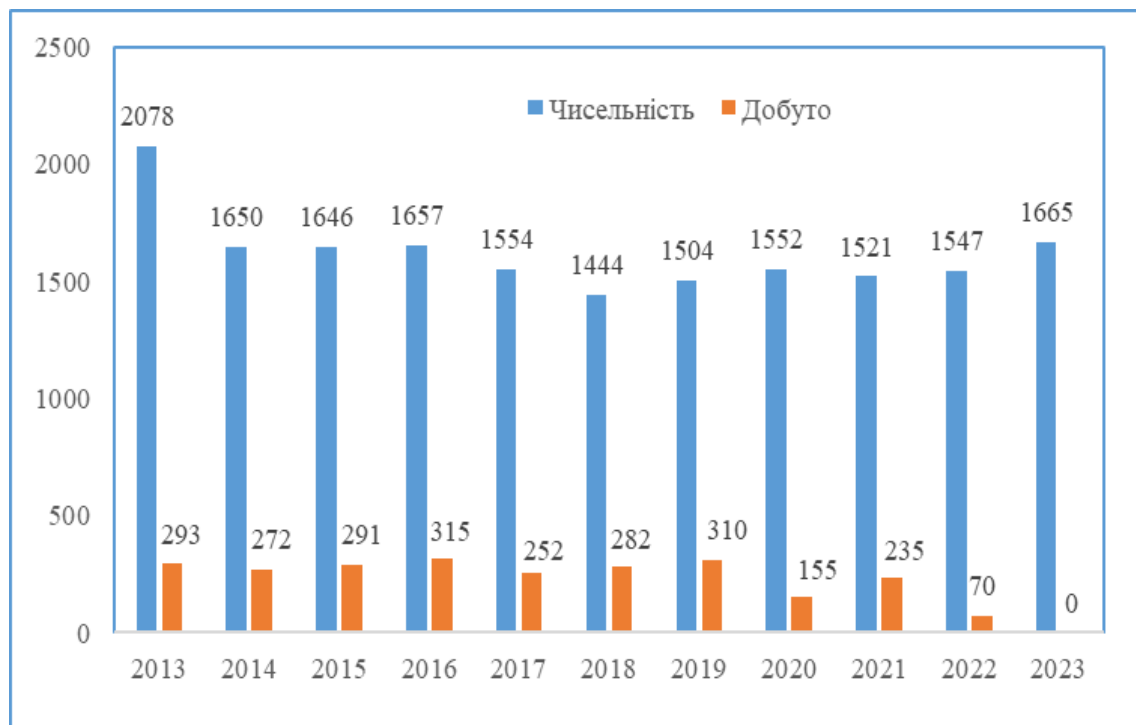

Рис. 3.5. Динаміка чисельності та обсяги добування зайця сірого в угіддях Житомирської РО УТМР, особин

Важливим аспектом управління популяцією зайця сірого є регулювання чисельності хижаків і в першу чергу лиса, в умовах відсутності полювання. Впровадження контрольованих стратегій управління, таких як регульоване вилучення частини популяції або альтернативні заходи контролю чисельності, може зменшити тиск хижаків, зокрема лисиць, хижих птахів і вовків, на популяції зайців. Цей підхід спрямований на підтримку збалансованої динаміки відносин між хижаками і жертвами, що сприяє стабільності популяцій зайця сірого. У Житомирській РО УТМР завжди досить

відповідально ставилися до регулювання чисельності лисиці. Якщо проаналізувати показники чисельності популяції та об'єми вилучення, то видно що упродовж останніх десяти років кількість вилучених в угіддях особин лиса більша за обліковану чисельність популяції, подекуди у декілька разів, а у 2018 році більш ніж у десять – обліковано 49 особин, а здобуто за сезон 502 особини (рис. 3.6.).

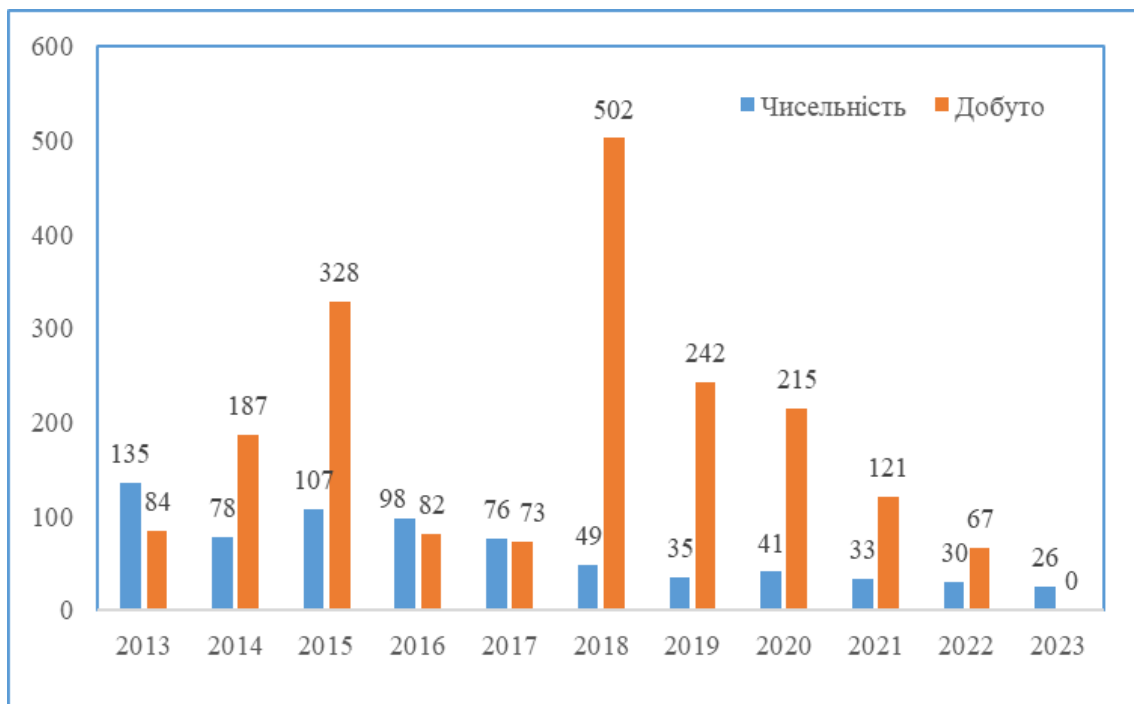

Рис. 3.6. Динаміка чисельності та обсяги добування лиса в угіддях Житомирської РО УТМР, особин

Згідно офіційної статистики чисельність популяції лиса за останні десять років скоротилася у п'ять разів з 135 особин у 2013 році до 26 особин у 2023 році. На нашу думку така чисельність не відповідає дійсності, оскільки методика обліків не є досконалою і не може репрезентувати достовірні результати чисельності популяції. Обліки проводяться у період спокою популяції, коли лис малоактивний та веде усамітнений та малопомітний спосіб життя.

3.2.3. Інші хутрові. Серед інших хутрових звірів найбільший інтерес може представляти популяція бобра європейського. За останній період чисельність виду спочатку зросла з 57 особин (2013 рік) до 98 особин (2018

рік), а потім знизилася до 54 особин (2023 рік). З 2014 по 2020 рік на території господарства фіксували ондатру, чисельність якої доходила до 146 особин (2016 рік). Регулярно в угіддях присутній борсук. За орієнтовними даними відомо до 10 поселень, а чисельність становить близько 30-50 особин.

Поодинокі, але регулярно в угіддях з'являється вовк. Єгерська служба також помітила присутність шакала. Чисельність єнотовидної собаки стабільна, на рівні 20-40 особин. Після тривалої перерви у 2023 році виявили 9 особин видри річкової. Цікавим мисливським видом є куниця лісова. Вона присутня в окремих районах. Загалом виявили під час останнього обліку 18 особин, ще 8 особин куниці кам'яної. Крім того за останній період збільшилася чисельність інтродукованої норки американської до 46 особин (у 2016 році зареєстрували лише 8 особин).

3.3. Показники продуктивності мисливських угідь

Покращення кормової бази передбачає збільшення різноманітності та чисельності кормових видів рослин, якими харчуються основні види мисливської теріофауни, таких як трави та чагарники. Стратегії управління включають інтродукцію місцевих кормових видів на ремізах різного типу та вплив на сукцесію рослинності в лісових і лісо-лучних екосистемах. Крім того, підтримка різновікових гетерогенних деревостанів та високої морфологічної складності може підвищити захисні властивості, сприяючи створенню мозаїки типів рослинності, таких як густий підлісок, чагарники та зарості, які створюють захисні властивості від хижаків та несприятливих погодних умов усьому видовому спектру теріофауни. Ефективність біотехнічних заходів залежить від дотримання двох фундаментальних передумов. По-перше, необхідно досягти економічно обґрунтованої максимальної продуктивності угідь для основних видів мисливської теріофауни, які складають основу мисливського господарства. По-друге, обсяг біотехнічних втручань повинен

систематично регулюватися відповідно до актуальних екологічних та управлінських вимог [6].

Ранжовані за категоріями цінності мисливські угіддя Житомирської РО УТМР наведено у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

**Розподіл придатних для мисливської фауни угідь Житомирської РО
УТМР за бонітетами [32]**

ТМУ	Площі оселищ, га				
	лось	козуля	кабан	заєць	куниця
1	1033	11	52	53	
2	1253	1695	2513	11122	71
3	775	2342	971	33753	1074
4	20	1544	2989	3322	1468
5	189	29		78	1119
Разом стацій	3263	5621	6525	48328	3732
Інші землі (не бонітуються)	55546,6	53188,6	52284,6	10481,6	55077,6
Разом	58809,6				

Придатними для ратичних та куниці є невеликі площі лісових угідь (лось – 3262 га, козуля – 5621 га, кабан – 6525 га, куниця – 3732 га), що пояснює відносно невисоку чисельність згаданих видів у господарстві, натомість для зайця ситуація напроти досить перспективна, коли майже 80% території є придатними для існування (48328 га).

За таких обставин важливими є технології управління щільністю елементарних популяцій мисливських тварин. Незважаючи на відносно низьку чисельність, територіальний розподіл придатних оселищ, може спричинити на окремих ділянках високу щільність тварин, що може призвести до нанесення шкоди лісовим і сільськогосподарським культурам. Розраховані нами показники бонітету мисливських угідь середні та нижче середнього і коливаються від 2.4 одиниць до 3.8 одиниць [31]. Визначені нами на основі

бонітету показники оптимальної щільності [26] та розраховані величини оптимальної чисельності представлені у табл 3.4.

Таблиця 3.4.

Оптимальна щільність та оптимальна чисельність основних мисливських видів теріофауни Житомирської РО УТМР [32]

Вид	Оселища, га	Оптимальна щільність, шт./1000 га	Оптимальна чисельність, ос.	Фактична чисельність, ос. (2023 рік)	Розрахований середній бонітет
Лось	3263	3,5	11	14	3,1
Козуля	5621	15,5	87	170	3,3
Кабан	6525	5,0	33	80	2,5
Заєць	48328	40	2078	1665	2,4
Куна	3732	3,6	13	18	3,8

Показники оптимальної чисельності для лося (11 особин), козулі європейської (87 особин), кабана дикого (33 особини) та куниці лісової (18 особин) значно нижчі фактичної чисельності популяції: для козулі удвічі, а кабана втричі. Це означає, що частині тварин доводиться перебувати за межами оптимальних умов існування, що тягне за собою додаткові ризики чиннику стресу у невластивих угіддях та збільшує ймовірність загибелі тварин від антропогенної діяльності. Крім того концентрація тварин понад оптимальної чисельності у природних оселищах призводить до перенаселення стацій та посилює процеси деградації біотопів, особливо виїдання кормової бази. Що стосується зайця сірого, то його чисельність нижча оптимальної та є всі підстави до її збільшення.

ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

Аналіз стану ресурсів території Житомирської РО УТМР дають нам підставу зробити висновки щодо ведення господарства та рекомендації перспектив використання мисливськогосподарського потенціалу мисливської теріофауни.

На території Житомирської РО УТМР (58809,6 га) домінує рілля – 57,7 % (33949,15 га) та луки – 26,6 % (15647,9 га), лісових угідь близько 8,0% .

Видовий склад мисливської теріофауни представлений 21 видом (5 основних та 16 вторинних). Серед представників домінують аборигенні види, втім представлені і адвентивні: 3 інтродуковані види (ондатра, американська норка та єнотоподібна собака) та 1 інвазійний вид (шакал). До Червоної книги України занесено 5 видів (лось, горностай, видра, норка європейська та рись), до Додатку II Бернської конвенції віднесено 3 види (вовк, видра і норка європейська), а до регіонально рідкісних Житомирської області – ласка та борсук.

Загальна чисельність ратичних за останні роки зросла більш ніж удвічі з 115 особин у 2013 році до 264 особин у 2023 році. Хутрових у 2013 році облікували 2401 особину, а вже у 2023 році - 1911 особин. Левова частка чисельності хутрових звірів – це популяція зайця сірого (86,5% - 87,1% популяції). Серед інших хутрових звірів найбільший інтерес представляють популяції бобра європейського, (54 особини), ондатри (146 особин (2016 рік)), борсука (відомо до 10 поселень з чисельністю близько 30-50 особин).

Придатними для ратичних та куниці є невеликі площі лісових угідь (лось – 3262 га, козуля – 5621 га, кабан – 6525 га, куниця – 3732 га), що пояснює відносно невисоку чисельність згаданих видів у господарстві, натомість для зайця ситуація напроти досить перспективна, коли майже 80% території є придатними для існування (48328 га). Середня продуктивність угідь для лося становить 3,1, козулі – 3,3, кабана дикого – 2,5, зайця сірого – 2,4, куниці – 3,8.

Показники оптимальної чисельності для лося (11 особин), козулі європейської (87 особин), кабана дикого (33 особини) та куниці лісової (18 особин) значно нижчі фактичної чисельності популяції: для козулі удвічі, а кабана втричі. Це означає, що частині тварин доводиться перебувати за межами оптимальних умов існування, що тягне за собою додаткові ризики чиннику стресу у невластивих угіддях та збільшує ймовірність загибелі тварин від антропогенної діяльності.

Рекомендуємо:

Для покращення управління мисливським господарством у Житомирській РО УТМР необхідно розробити низку заходів для вирішення поточних кризових явищ у мисливських угіддях. Пріоритетні напрямки включають боротьбу з браконьєрством та контроль за бродячими тваринами, такими як собаки, коти, лисиці, вовки та єнотоподібні собаки, які можуть бути переносниками сказу. Профілактичні біотехнічні заходи також необхідні для зменшення смертності мисливських тварин на об'єктах інфраструктури та транспортних шляхах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бездітко Л.В. Моніторинг африканської чуми свиней серед поголів'я диких та свійських свиней. *Наукові читання 2023* : матеріали науково-практичної конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів НІІ Екології та лісу (м. Житомир, 16 червня 2023 р.). Житомир : Поліський університет, 2023. С. 5 - 7
2. Бондаренко В.Д. Біотехнія. Львів : ІЗМН, 1998. Ч.1. 260 с.
3. Бондаренко В.Д., Різун Е.М. Актуальні питання стану і ведення мисливського господарства в Україні та можливі напрями їх вирішення. *Наукові праці Лісівничої академії наук України*. 2016. Вип. 14. С. 180–184.
4. Вовченко В.Ю. Рациональне використання та охорона вторинних ресурсів лісу – мисливських хутрових звірів України. *Лісівництво України в контексті світових тенденцій розвитку лісового господарства* : матеріали міжнар. наукт.-практ. конф., присвяченої 150-річчю витоків кафедри лісівництва НЛТУ України (м. Львів, 20–23 вересня 2006 р.). Львів, 2006. С. 288–291.
5. Воробей В.П. Сучасний стан ведення мисливського господарства на території Житомирської РО УТМР. *Наукові читання 2024* : матеріали науково-практичної конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів НІІ Екології та лісу (м. Житомир, 14 червня 2024 р.). Житомир : Поліський університет, 2024. С. 44-45.
6. Воробей В.П., **Приймак Д.В.** Проблеми визначення ефективності біотехнічних заходів у мисливських господарствах. *Лісові екосистеми: сучасні проблеми і перспективи досліджень – 2024* : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Житомир, 31 травня 2024 р.). Житомир : Поліський національний університет, 2024. С. 20.
7. Географічна енциклопедія України: в 3-х т. / Ред-кол. : ...О.М. Маринич (відповід. ред.) та ін. Київ: Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1989. Т. 1: А-Ж. 416 с.

8. Географічна енциклопедія України: в 3-х т. / Ред-кол.: ...О.М. Маринич (відповід. ред.) та ін. Київ: Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. Т. 2: З-О. 480 с.
9. Географічна енциклопедія України: в 3-х т. / Ред-кол. : ...О.М. Маринич (відповід. ред.) та ін. Київ: Українська радянська енциклопедія ім.М.П. Бажана, 1993. Т. 3: П-Я. 480 с.
10. Данилюк Л.Р. Мисливські природні ресурси як об'єкти екологічного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 177–181.
11. Дейнека А.М., Бурмас В.Р. Стан і перспективи розвитку мисливського господарства. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2013. Вип. 23.13. С. 78–94.
12. Дмитренко А. А. Традиційні промисли українців Західного Полісся в другій половині ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 2000. 16 с.
13. Дмитренко А. А. Мисливські табу, повір'я і прикмети. Етнічна історія народів Європи. 2006. Вип. 21. С. 20–28.
14. Дмитренко А. А. Етнокультурні традиції мисливського промислу Житомирського Полісся. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2013. № 12(261):– С. 185-190.
15. Загороднюк І. Наземні хребетні України та їх охоронні категорії. Ужгород, 2004. 48 с.
16. Загороднюк І. Мисливствознавство та мисливські лабораторії в Україні за 100 років: трансформації ідей та інституцій *Theriology Ukrainica*. 2024. №27. С. 146–169.
17. Клапчук В.М., Проців О.Р. Лісове та мисливське господарство Галичини: монографія. Івано-Франківськ: Фоліант, 2011. 432 с.
18. Корнієнко Л. Є., Мороз О. А., Меженський А. О., Скороход С. В., Даценко Р. А., Карпуленко М. С., Полупан І. М., Дзюба Я. М., Недосєков В. В., Маковська І. Ф., Гибалюк Ю. О., Сонько М. П., Царенко Т. М., Піщанський О. В. Епізоотологічні та епідеміологічні аспекти сказу в Україні за період 1999–

2018 рр. *Ветеринарія, технології тваринництва та природокористування*.

2019. № 3. С. 90–109.

19. Косенко О.М., Вергун М.Г. Фауна – живе багатство Житомирщини. Житомир, 2001. 146 с.

20. Кратюк О.Л., Хоєцький П.Б. Соціальне значення мисливства. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2010. Вип. 20.15. С. 344-351.

21. Методики обліку рисі, ведмедя та вовка. WWF-Україна, 2022. 64 с.

22. Маковська І. Ф. Новітні підходи до аналізу епізоотичної ситуації зі сказу в Україні. *Біологія тварин*. 2020. Т. 22. № 1. С. 31–35.

23. Маменко О.М., Портянник С.В. Інноваційні технології в мисливському господарстві : навч.-методичний посібник. Харків, 2014. 306 с.

24. Мисливствознавство : [навч. посіб.] / А.І. Гузій, І.Д. Іванюк, В.М. Кусік, П.Б. Хоєцький. Харків: Мачулін, 2017. 276 с.

25. Муравйов Ю.В., Хоєцький П.Б. Аналіз ведення мисливського господарства та шляхи підвищення його ефективності. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2011, т. 21, № 1. С. 23–29.

26. Настанови з упорядкування мисливських угідь. Київ, 2002. 114 с.

27. Неволько О. М. Роль дикого кабана в епізоотології африканської чуми свиней в Україні. *Ветеринарна медицина України*. 2015. № 1. С. 13-16.

28. Новицький В.П., Голубєв М.І. Управління мисливськими ресурсами агроландшафтів України та зарубіжжя: господарсько-правові аспекти [Електронний ресурс] *Наукові доповіді НУБіП України* (електр. журн.) 2016. № 5 (62). Режим доступу: <https://scireports.com.ua/uk/journals/tom-62-4-2016>.

29. Новицький В.П. Мисливські ресурси агроландшафтів України: стан та проблематика управлінням (на прикладі лісостепової зони) : монографія / В. П. Новицький. Київ : УкрДГРІ, 2020. 221 с.

30. Патюк І.С., **Приймак Д.В.** Ресурси мисливського господарства. *Стан і майбутнє лісового господарства, переробляння деревини та землевпорядкування* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної

конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених (7-8 жовтня 2024, м. Харків, Україна). Харків, 2024. С. 81.

31. **Приймак Д.В.** Продуктивність мисливських угідь території Житомирської РО УТМР. *Наукові читання 2024* : матеріали науково-практичної конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів НІІ Екології та лісу (м. Житомир, 14 червня 2024 р.). Житомир : Поліський університет, 2024. С. 49-50.

32. Проект організації та розвитку мисливського господарства Житомирській РО УТМР Житомирської області. Пояснювальна записка. Харків, 2011. 199 с.

33. Про затвердження переліку регіонально рідкісних видів тварин Житомирської області: *Рішення* тридцятої сесії VI скликання Житомирської обласної ради від 19.03.15 № 1460. URL: <https://eprdep.zht.gov.ua/rt-1.html>.

34. Пронька В. С., Черкашина М. К. Проблема браконьєрства в Україні. Шляхи вирішення на основі практики інших країн. *Розвиток наукової думки постіндустріального суспільства: сучасний дискурс* : матеріали міжнар. наук. конф. (Т.1), (м. Миколаїв, 13 лист. 2020 р.). Миколаїв : МЦНД, 2020. С. 116–119.

35. Проців О.Р. Організація мисливства у Галичині кінця ХІХ – поч. ХХ століття в контексті державного регулювання розвитку мисливського господарства в Україні. Івано-Франківськ: ФОЛПАНТ, 2015. 204 с.

36. Проців О.Р. Історія мисливської зброярської галузі Галичини середини ХІХ –початку ХХ століття. Івано-Франківськ: ФОЛПАНТ, 2017. 186 с.

37. Проців О. Р. Значення шкіри мисливських видів тварин у Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2017. № 1-2. С. 98–113.

38. Ссавці України під охороною Бернської конвенції / під ред. І.В. Загороднюка. Київ, 1999. 222 с.

39. Сокур І.Т. Ссавці фауни України і їх господарське значення. Київ: Радянська школа, 1960. 212 с.
40. Сокур І.Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. Київ: АН УРСР, 1961. 86 с.
41. Томин О.О. Принципи державного управління в галузі мисливства та полювання в Україні. *Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління та права*. 2009. № 1(29). С. 203–205.
42. Турлова Ю. А. Браконьєрство як загроза тваринному світу України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. Вип. 11. 2008. С. 356–358.
43. Турлова Ю. А. Кримінологічна характеристика браконьєрства в Україні та протидія цим злочинам : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.08. Київ, 2011. 18 с.
44. Турлова Ю. А. Стан і тенденції злочинного браконьєрства в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. Вип. 12. 2009. С. 407–409.
45. Улютіна О. А. Аналіз міжнародного досвіду діяльності суб'єктів, уповноважених здійснювати охорону довкілля. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Вип. 197. Ч. 3. 2014. С. 141–149.
46. Хоєцький П.Б., Похалюк О.М., Шелепило А.В. Африканська чума свиней в Україні. *Науковий вісник ЛНУВМБ імені С.З. Гжицького*. 2017. Т 19, № 78. С. 141- 145.
47. Червона книга України. Тваринний світ / за ред. І.А. Акімова. Київ, 2009. 600 с.
48. Чудійович І.Я. Мисливська «Антлантида» Львівських Карпат (історія і міфологія, статті та фото). Львів: Піраміда, 2017. 368 с.
49. Шейгас І.М. Особливості та перспективи розвитку мисливського господарства України у період реформування галузі. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2006. Вип. 16.3. С. 47-52.

50. Яворська А.В. Мисливське господарство як напрям розвитку місцевих промислів. *Вісник Житомирського національного агроекологічного університету*. 2013. № 1-2(2). С. 355-363.
51. Deely John. Innenwelt and Umwelt. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2019. Вип. 21. С. 3–16.
52. Makovska I. F., Nedosekov V. V., Kornienko L. Ye., Novokhatny Yu. O., Nebogatkina I. V., Yustyniuk V. Ye. Retrospective study of rabies epidemiology in Ukraine (1950–2019). *Theoretical and Applied Veterinary Medicine*. 2020. Т. 8. № 1. Р. 36–49.
53. Makovska I. M., Krupinina T. M., Tsarenko T. M., Novohatniy Y. O., Fahrion A. S. Current issues and gaps in the implementation of rabies prevention in Ukraine in recent decades. *Regulatory Mechanisms of Biosystems*. 2021. Т. 12. № 2. Р. 251–259.